

Manisa İshak Çelebi Külliyesi

Yrd. Doç. Dr. Hakkı ACUN

Adana'da Anadolu Türk Beylikleri Mimarisinde önemli bir yer tutan Manisa M. İshak Çelebi (Ulu Cami) Külliyesi bir çok bakımdan Anadolu Türk Mimarisine yenilikler getirmiştir. Bu yazımızda külliyenin ne gibi bir yenilik ortaya koyduğunu tartışıp, yapının Beylikler ve Türk Mimarisindeki yerini tesbit etmeye çalışacağız.

İNCELEME TARİHİ :

Temmuz 1977, Şubat 1981

KÜLLİYENİN YERİ VE TANIMI :

Yapı, kale ve surları dışında, Sipil Dağı'nın eteğine kurulmuş, Cami (A), Medrese (B), Türbe (C), Çeşmeler (D) ve Hamamdan oluşan büyük bir külliye'dir. (Resim: 1) Külliyenin cami, medrese, türbe ve çeşmeleri kaynaşarak kompleks bir yapı topluluğu oluşturmuştur. (Resim: 2) (Plân: 1) Kareye yakın dikdörtgen şeklindeki caminin, batı tarafına medrese yerleştirilmiştir. Caminin batı duvarı aynı zamanda medresenin doğu duvarıdır. Medresenin kuzey duvarı, cami avlu duvarından 6 m. kadar güneye-doğru içeri girmiştir. Güney-batı duvarının önünde büyük bir kaya kütesinin bulunması, medresenin bu duvarının kaya kütesine göre şekil almasıyla girintili çıkıntılı ve köşenin pahlanması neden olmuştur.

Türbe, açık avlulu medresenin doğu hücrelerinde yer alır. Caminin batı duvarının bir kısmını ortak kullanır. Medresenin kuzey-batısında, cami ve medrese duvarlarının birleştiği köşede, cami avlu duvarının üzerinde, minare bulunur.

Çeşmeler, medresenin kuzeydeki taç kapısının iki yanında, büyük birer niş şeklindedir. Ayrıca cami avlusunun kuzeydeki taç kapısı önünde yer alan merdivenlerin batısında küçük bir çeşme daha vardır.

Hamam, caminin kuzey-doğusunda, camiye 100 m. kadar uzaklıktadır. Kot farkı nedeniyle camiden daha aşağıdadır. Kuruluşu bakımından,

caminin doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerine paralel değildir.

CAMİ (A)

YAPININ TARİHLENDİRİLMESİ:

Cami, avlusunun kuzeye açılan taç kapısı alındığında üç tarafını şerit şeklinde çeviren kitabesine göre tarihlendirilir. (Resim: 3)

Sağ hücrenin üzerindeki kısım:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل المساجد محل
العبادات والصلوة على رسوله محمد خير المكنونات وافضل
الموجودات

Asıl kapı üzerindeki kısım:

قهض بعمارة هذا المعبد اللطيف والجامع الشريف . . .
اعلى الباب . . . وبذل سعيه في اتمامها السلطان المعظم
مالك رقاب الامم الاسكندر الثاني زاجر الفجرة قاهر
الكفرة المجاهد في سبيل الله المنظر المنصور

Sol hücrenin üstündeki kısım:

المؤيد بعناية الملك الغفار السلطان ابن السلطان جلبي
اسحاق بن الياس بن صار وخان خلد الله دولته في سنة
ثمان وستين وسبعماية

(İ.H.Uzunçarşılı'dan)

Sağ Hücrenin Üzerindeki Kısım:

Bi'smi'l-lahi'r-Rahmani'r-Rahim. El-hamdü li'l-lahi'l

-lezi ce'ale'l-mesacide mahalle'l-ibadati ve'salatü alâ resulihî Muhammedin hayri'l-mükevvenâti ve efdali'l-mevcudât.

Asıl Kapı Üzerindeki Kısım:

Fenehada bi'imareti haza'l-mabedi'l-latifi ve'l-cami iş-şerifi a'la'l-bâbi... ve bezele sa'yehü fi itmâmihâ's-sultânü'l-mu'azzamü mâlikü rikâbi'l-üme-mi'l-iskenderi's-sâni zâcirü'l-fecereti Kâhirü'l-kefareti el-mücahidü fi sebili'llâhi el-muzafferü'l-man-sûr.

Sol Hücrenin Üzerindeki Kısım:

Al-mü'eyyedü bi'inâyeti'l-meliki'l-gaffârî es-sultân ibnû's-sultân Çelebi İshak bin İlyâs bin Saruhan halled-ellâhü devletehu fi seneti semânin ve sittine ve seb'a mi'ye.⁽¹⁾

Kitabe metninden anlaşılacağı gibi cami, H.768 / M.1366 tarihinde İlyas oğlu İshak Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Camiye sonradan medrese, türbe ve hamam ilave edilerek külliye çevrilmiştir.*

Bizans İmparatoru Yuanni veya Jan Dukas'ın 1222 tarihinde bugünkü caminin yerine bir kilise yaptırdığı söylenir.⁽²⁾

GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR:

Cami, medrese ve türbe, H.1081 / M.1669-70'de onarıldı. H.1099 / M.1687-88 tarihinde minarenin şerefeden yukarı kısmı çatladı ve H.1101 / M.1689-90'da tekrar onarıldı.⁽³⁾ Ayrıca 1952-68 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tüm yapı kompleksi onarıldı.⁽⁴⁾

BUGÜNKÜ DURUMU : Yapı İbadete açıktır.

PLÂN VE KESİTİ:

Cami, dikdörtgen plânlı, mihrap önü kubbeli ve çok destekli bir yapıdır. Kuzeyinde revaklı bir avlusu vardır. Avlunun kuzey-batısı köşesinde minare yer alır. Avlu ile kapalı kısım bir plânın iki yarısı gibidir. Avludaki açık kısmın yerine, harimde mihrap önü kubbesi gelmiştir. (Plân: 1)

Harim enine dikdörtgen plânlı, mihrap önü kubbeli ve desteklerle yedi bölüme ayrılmıştır. Sahınlar kibleye dikey mi, yoksa paralel mi uzandığı, enine ve boyuna atılmış sivri kemerler nedeniyle açıklıkla belli olmaz. Fakat enine dikdörtgen plânlı harimde, sahınların kibleye paralel uzandığı hissedilir. Mihrap önü kubbesi, enine ve boyuna uzanan dört sahından üçünü keser. Kubbenin kesemediği, kapıların önünde enlemesine uzanan bir sahın bulunur. 10,80 m. çapındaki kubbe, güney duvarına yapışık iki sütun ve altı payenin oluştur-

duğu sekizgen taşıyıcı bir sistem üzerine oturur. Kubbeye pandantiflerle geçilir. Payeler arasında yedi sivri, bir nervürle (kuzeyde) sivri kemer atıdır. (Resim: 6) Payeler geniş açılı 'V' şeklindedir. Paye ve sütun desteklerinin olduğu kare kısım, merkezi kubbenin oturduğu sekizgen kısmın köşelerindeki üçgen boşlukların üzerine üç parçalı tonozlar örter. (Bkz. Plân: 1) Üç Parçalı tonoz, üçgenlerin kenar ortaylarının kesimlerinden oluşur. Bu üç parçalı tonozlar, kubbeyi taşıyan iki ayak ile yanyana bitişik çift sütunlar üzerine oturur.

Kubbeli mihrap önü mekanının dışında kalan, kibleye paralel uzandığı hissedilen mekan, yuvarlak gövdeli devşirme sütunların sınırladığı kare birimler şeklindedir. Bu kare birimlerin üzerine, kırılma noktası kenar ortaylardan geçen kubbemsi tonozlar (Çelipleme - Geçme Tonozlar) örter.⁽⁵⁾ Doğu ve batı duvarlarda kemerlerin oturduğu kısımlar 50 cm. kadar, dikdörtgen payanda ayağı şeklinde dışarı çıkmıştır. Bu payanda ayakları, kubbeden duvarlara kadar kademeli olarak gelen itki gücünü duvarların üzerinde dengelemeye, duvarları daha kuvvetlendirmeye yarıyor. Mihrap önü kubbesini tam ortadan kesen doğu-batı eksenlerinin, güney-doğusunda kalan bölüm zeminden 40 - 50 cm. kadar yükseklikte, ahşap parmaklıkla çevrilecek

(1) Ç. Uluçay, Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, I., İstanbul, 1940, s. 34, 130, 145, 148 ve 189

(2) İ. Gökçen, Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar, I., İstanbul, 1946, s. 203; C. II., İstanbul, 1950, s. 152

* — Bu makale, "Manisa'daki Türk Devri Yapıları ve Şehrin Gelişimi, Ankara, 1982" adlı Doktora Çalışmamızın bir bölümünü oluşturmaktadır.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat, İstanbul: Devlet Matbaası, 1929, s. 74; Ç. Uluçay - İ. Gökçen, Manisa Tarihi, İstanbul: Resimli ay Mat., 1939, s. 89; H. Ersoy, "Ulu Camii", Gediz, C. 5(1942), S.55, s.16'da kitabeyi aynen okumuşlardır.

* — Ç. Uluçay, Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, C. I., İstanbul: Resimli ay Mat. 1940, s. 34'de İshak Çelebi'nin yaptırdığı vakfiye kaybolduğundan H.866 / M.1461 - 62'de Fatih Sultan Mehmet tarafından yeniden düzenletirilmiştir.

(2) K. İrmak, Manisa Tarihi, İstanbul: Ölkü Bas., 1937, s. 7; Ç. Uluçay, "Manisa Tarihi Üzerine Araştırmalar", Gediz, S. 16(1938), s. 5 - 6; Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, C. IX, İstanbul: 1935, s. 70'de şimdiki caminin yerinde eskiden kilise varmış der. Yapıda devşirme malzemenin çok olarak kullanılması, burada camiden önce bir kilisenin veya antik bir yapının olabileceğini akla getirir.

(3) Ç. Uluçay, Saruhanogulları, C. I., S. 142, 168; İ. Gökçen, Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar, C. II, İstanbul: Maarif Mat., 1950, s. 152

(4) Cumhuriyetin 50. yılında Vakıflar, Ankara: Vak.Gnl. Müd.Yay., 1973, s. 32

(5) E. Çelebi, Seyahatnamesi, S. 70: N. Köklü, Dünkü Manisa, Ank.: Ayyıldız Mat., 1970, s. 14 kare birimlerin üzerine baştanbaşa kırmızı kiremit ve Horasanî tuğlalarla örtülü olduğunu, bu nedenle dış görünümün çok kubbeli görüldüğünü yazar. Bugün bu tonozların üzeri betonla kapatılmıştır.

belirlenmiştir. Ayrıca güney-batısında da bir mahfil kuruluşu olabileceği akla gelmektedir. Bu düşüncemizi mihrap önü kubbesini kesen, doğu-batı ekseninin kuzey-batı köşesinde, duvara yapışık beş basamaklı merdivenle, güney-batı köşesinde yer alan, köşeye bitişik yarım sütun parçası desteklemektedir. (Resim: 7) Sanırz sonradan yıkılmış bu ahşap kuruluş hünkâr mahfili olabilir. Bu mahfillerden başka, harime giriş orta kapısının batısında, yerden 40-50 cm. kadar yükseklikte, önü parmaklıkla çevrili müezzin mahfili yer alır. Harimdeki sütunların hemen hemen hepsi devşirme başlıklı ve yuvarlak gövdelidir. Sütunlar kare ve dikdörtgen kaideler üzerine otururlar. Bazı kısa gövdeli sütunların başlıkları üzerinde yastıklara da rastlanır. Sütunlar arasında sivri kemerler atılıdır. Kemer üzengi noktaları da gergi kirişleriyle birbirlerine bağlanmıştır.

Harim, avluya üç kapı ile açılır. Mihrap ekseninde yer alan orta kapı ile onun iki tarafında simetrik bir şekilde yer alan birer yan kapı vardır. Orta kapı hafifçe dışarı taşkınlık yaparak taç kapı görünümünü almıştır. (Resim: 8). Üç kapı da dikdörtgen şeklindedir. Orta kapının tam karşısında, kubbeli mekânı vurgulayan nervürlü kemer yer alır.

İç mekânı; doğuda iki, batıda türbeye açılan bir, kuzeyde dört tane dikdörtgen alt pencere ile onlarla aynı eksende, sivri kemerli üst pencereler aydınlatır. Yalnız kuzeyde üst pencere sayısı artar. Güney duvarda hiç pencere yoktur. Bu da güney cephenin dağ tarafına baktığı için zeminin eğimli olmasıyla açıklanabilir. Harim enine dikdörtgen plânlı, çok bölüntülü olduğu için duvarlardaki pencereler iç mekânı yeterince aydınlatmamaktadır.

Mihrap, yarım silindir gövdeli niş şeklindedir. İki köşesindeki gömme sütunların üzerinde küçük gırlant motifleriyle süslü başlıklak yer alır. Mihrap nişinin kalın bir sıva tabakası ile sıvanması orijinal durumunun bozulduğunu gösterir.⁽⁶⁾

Minber, mihrabın batısında, kubbeli mekân içerisinde yer alan orijinal ahşap bir kuruluştur.

Harimin kuzeyinde yer alan revaklı avlu, plân bakımından iç mekânın hemen hemen aynı plânını tekrarlar. Yalnız eni ondan biraz daha büyüktür. Ayrıca harimdeki kubbeli mekânın yerine gelen kısmın üzeri açık bırakılmıştır.

Avlunun doğu ve batı tarafı çift, kuzey tarafı tek sıra revaklıdır. Güneyde revak yoktur. Âdeta avludaki revaklar, ibadet mekânındaki sahnaların devamı gibidir. Yalnız ibadet mekânı yüksekliği ile avlu yüksekliği arasında 10 - 15 cm. kadar fark vardır. İbadet mekânı daha yüksektir. Avlu ortasında, giriş ve mihrap ekseninde bir şadırvan yer

alır. Şadırvan, 3,5 m. çapında, sekizgen gövdeli, 60 - 70 cm. yüksekliğinde bir havuz şeklindedir.

Avluda 10 tane tek, 4 tane birbirine bitişik çift sütun vardır. Doğu ve batı kapılarının önüne gelen sütunlar çifttir. Bu da şu şekilde açıklanabilir. Avlunun doğu ve batı tarafı çift sıra revaklı olduğu için, duvarlara açılan kapıların duvarları zayıflattığı düşüncesi ile, kapı önlerine çift sütun yerleştirilmiştir. (Resim: 9) Avluda 18 tane devşirme başlıklı sütun bulunur. Sütunların oturduğu bölüm, açıkta kalan ve kapıların önüne gelen bölümden 40 cm. kadar yüksektir. Sütunlar birbirlerine sivri kemerler ve gergi kirişleriyle bağlıdır. Enine ve boyuna atılan revak kemerlerinin oluşturduğu kare birimlerin üzerini, kırılma noktası kenar ortaylardan geçen kubbemsi tonozlar örter. Tonozlar dıştan belli olmaz. Üzeri düz damla örtülüdür. Avluda, doğuda üç, kuzeyde beş alt pencere yer alır. Avlunun dışı açılan üç kapısı vardır. Doğu ve batı kapısı orta eksenden biraz güneye kaymıştır. Kuzey kapısı mihrap eksenindedir. Batı kapısı medrese ile avluyu birbirine bağlar. Kuzey ve doğu kapısı taç kapı görünümündedir. Kuzey taç kapısı avluya derin, sivri kemerli bir niş şeklinde açılır. (Resim: 10) Nişin batısında duvarın iç tarafında merdiven vardır. Bu merdivenden avlunun üzerine, oradan da minareye çıkılır.

Dış Görünüşü:

Yapı dıştan yüksek beden duvarlıdır. Yayvan olan kubbeyi ondörtgen bir kasnak çevirir. Yapının bir de minaresi vardır. Güney cephe tamamen kapalı düz duvar şeklindedir. Doğu ve kuzey cephe duvarlarını sadece alt ve üst pencerelerle kapılar parçalar. Pencereler simetrik bir düzen gösterir.

Yüksek avlu duvarlarından dışarı doğru taşan, enine dikdörtgen plânlı, yüksek sivri kemer açıklıklı iki taç kapısı vardır. Özellikle kuzey kapısı, doğu taç kapısına nazaran daha itina ile düzenlenmiştir. (Resim:11) Âdeta küçük bir eyvanımsı görünüştedir. Taç kapı içine basık yuvarlak kemerli (seğment kemerli) bir kapı açılmıştır. Bu eyvanımsı girişin iki tarafında, sivri kemerli birer niş yer alır. Kapının önünde altı basamaklı bir merdiven vardır. Merdivenin ilk basamağının hemen batısında taş oluklu, yerden 10-15 cm. kadar yükseklikte bir çeşme bulunur.

Doğu taç kapısı da kuzey taç kapısına çok benzer. Yalnız bu kapı kuzey taç kapısına nazaran dışarı çok az taşmış, ikinci derecede önemli bir taç kapı görünüşündedir.

(6) Sanırz mihrap orijinal durumunu korumadığı için, Ö. Bakır'in, Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1976 adlı kitabında yer almamıştır.

Minare, medrese ile avlu arasındadır. Kare bir kaide üzerine oturan, sekizgen topuklu, yuvarlak, sırlı tuğla gövdelidir. Petek gövdeden biraz daha incedir. Peteğin üst kısmı (Külâh kısmı) 1974'deki bir fırtınada yıkılmıştır. (Resim: 12)⁽⁷⁾

Süsleme:

Yapıda taş, tuğla, çini mozayik, ahşap ve kalem işi olmak üzere beş tür süslemeyle karşılaşırız. Mimari elemanlarla yapılan taş süslemeyi, harim içindeki nervürlü kemer ile avlu ve harimdeki devşirme sütun başlıklarında görürüz. Tuğla süslemeyi kirpi saçaklarda ve sırlı tuğla olarak da minarede görürüz. Minare gövdesinde açık mavi, kirli sarı, yeşil ve patlıcan moru renkli sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Süsleme aynı renklerin oluşturduğu sırlı tuğlaların, basamak şeklinde sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Fakat bugün yer yer sırlı tuğlalar döküldüğü için bu renkleri uzaktan pek fark etmek mümkün değildir.

Ahşap süsleme sadece minberde karşımıza çıkar. Harim içinde en büyük süsleme unsurunu minber taşır. G. Öney'in⁽⁸⁾ de belirttiği gibi gerçek künde-kârî (çakmasız çatma ve kasetleme tekniği) tekniğiyle yapılmıştır. Abanoz ağacından, ince detaylı zengin süslemeli minber, Antepli Mehlek bin Abdülaziz el Dikî'nin eseridir. (Resim: 13) Aynı usta bundan 24 yıl sonra da daha gelişmiş bir üslupla Yıldırım Bayezid için Bursa Ulu Camii'nin minberini yapmıştır.⁽⁹⁾ Minber nervürlü kapı kenarında ve alındığında "Kelime-i Tevhid" yazılıdır. Bugün Manisa Müzesi'nde bulunan minber kapısı üzerinde:

امر بعمارة هذا المنبر المبارك السلطان الاعظم مالك رقاب
الامم اسحق جلبى بن الياس عز نصره فى سنة ثمان و
سبعين وسبعمائة

Minber üzerinde

(عمل هذا المنبر الحاج محمد بن عبد العزيز . . . نقش يوسف)

(İ. H. Uzunçarşılı'dan)

Emere bi 'imâreti hâzâ'l-minberi'l-mübâreki's-Sultânü'l-a'zam mâlikü rikâbi-l-ümem İshâg Çelebi bin İlyâs 'azze nasrahû fi seneti semâni ve seb'îne ve seb'a mi'ye.

Minber Üzerinde:

'Amele hâzâ al-minber al-Hac Muhammed bin 'Abdal-Aziz ... nakaşa Yûsuf.

satırları okunur. Minber korkuluklarında ajure tekniği ile yapılmış geometrik süsler ile zemine oturan pervaz kısmında, küçük boyutlu niş sırası vardır. Yan yüzeylerde bir büyük üç küçük kabara motifi yer alır. Kabaralardan bazıları düşmüştür. Minberin doğu yüzeyinde güneş ve yıldızları andıran motiflere rastlanır. (Resim: 14) Batı yüzü tamamen dökülmüş harap durumdadır.

Çini mozayik süslemeye, avlunun kuzeydeki taç kapısının kavsarasında rastlanır. Bu çinilerin tamamına yakını dökülmüştür.

Kapının iki üst tarafında ise, beyaz mermer üzerine kakma tekniği ile renkli taş ve tuğlalarla yapılmış papatya şeklinde iki motif bulunur. (Resim: 15)

MALZEME VE DUVAR TEKNİĞİ:

Camide, moloz taş, kesme taş, tuğla ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Moloz taşı, yapının duvarlarında, kesme taşı duvar köşelerinde, taç kapılarda ve ana kubbeyi taşıyan harimdeki ayaklarda kullanılmışlardır. Tuğla ise, kemerlerde, tonozlarda, kubbe ve minarede, devşirme malzeme de; avlu ve sütun başlıklarında ve yer yer duvarlarda kullanılmıştır.

YAPININ GETİRDİĞİ PROBLEMLER:

Kitabede, caminin H.768 / M.1366 tarihinde yaptırıldığı açık olarak yazılmasına rağmen, bugüne kadar çoğu Sanat Tarihçileri yapının tarihini çok farklı vermişlerdir.⁽¹⁰⁾ Aslında bir yapının tarihinden beş - on sene farklı tarihlendirme yapıl-

(7) C. Uluçay, Saruhanogulları, C. I, s. 168: İ. Gökçen, Vakıflar ve Hayırlar, C. II, s. 152 minare daha önce de H.1099 / M.1687'deki İzmir depreminde, şerefesinden yukarısı çatlamış ve H.1101 / M.1689 - 90'da onarılmıştır. T.C. Manisa Vilayeti Hakkında Tabii, Coğrafi, Tarihî, İdarî, İctimaî Malûmatı Câmî mecmuadır, İzmir; Ticaret Mat., 1932, s. 96'dan sonraki Ulu Camii'nin resminde minare külâhının soğan şeklinde olduğu görülür.

(8) G. Öney, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", S.T.Y. III. (1970), s. 136

(9) M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", V.D.V. (1962), s. 22 - 77, bkz., s. 66: O. Aslanapa - Türk Sanatı, II, İstanbul: M. E. Basımevi, 1972, s. 221 ve Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl), İstanbul: M. E. B. Devlet kitapları, 1977, s. 68

(10) R. M. Riefstahl, Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul: Maarif Mat., 1941, s. 5: O. Aslanapa, Türk Sanatı, II, s. 220: D. Kuban, 100 Soruda Türkiye Sanatı (II. Bas), İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973, s. 135: M. Sözen ve Grubu, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul: Çeltüt Mat., 1975, s. 46'da caminin yapım tarihini olarak 1376 vermişlerdir. G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London: Thames And Hudson, 1971, s. 93'de caminin yapım tarihini 1378: C. E. Arseven, Türk Sanatı Tarihi, (I - XIV. Fas.), 25. Fasıkül (II. Bas., 1975), s. 2087'de 1374 - 1376 olarak belirtmiştir. A. Kuran, İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,

ması pek önemli olmayabilir. Fakat Selçuk'taki İsa Bey Camii'nin (1374) yapım tarihi ile karşılaştırarak olursak, o zaman Anadolu Türk Mimarisinde, revaklı şadırvanlı avlu düzeninin ilk uygulandığı cami, bazı sanat tarihçilerine göre İsa Bey Camii, bazı azınlıkta kalan sanat tarihçilerine göre de, Manisa Ulu Camii'dir. Bu durumda Manisa Ulu Camii, Türk Mimarisinde üç tarafı revaklı avlulu, ortası şadırvanlı, avlu düzeninin ilk uygulandığı örnektir. Daha önce inşa edilen Saruhanoğulları dönemi mescitlerinde son cemaat yeri uygulaması olduğu halde, Ulu Camii'de son cemaat yeri avlu bileşimine gidilmiştir. Bunun da nedeni son cemaat yeri yapılmış olsaydı, avludaki açıklık çok az kalacaktı.

MİMAR PROBLEMİ : Ulu Camii'nin mimarı kesinlikle bilinmemekle beraber, Medresenin mimarı Emet Bin Osman'ın camiyi yapmış olabileceği düşünülmelidir. Çünkü Emet Bin Osman, İ. H. Uzunçarşılı'nın da⁽¹¹⁾ belirttiğine göre, daha önce Nif'de (Kemalpaşa) Emet Bey Camii diye bilinen bir cami yaptırmıştır. Ayrıca Manisa'da 1369'da Mevlevihâneyi, 1378'de medreseyi yaptırmıştır. Bu da Emet Bin Osman'ın Saruhanoğulları döneminin mimarı olabileceğini akla getirir. Emet bin Osman'ın, O. Aslanapa'nın⁽¹²⁾ da yazdığı gibi Kütahya'nın ilçesi Emet'li olması mümkündür.

KARŞILAŞTIRMA:

Cami mimarisinde önemli olan, cemaatı bir mekân altında toplama fikridir. Bu fikir, mihrap önü kubbesini genişleterek tüm iç mekâna hakimiyetle belirtilebilir. Anadolu'da ilk olarak merkezi plâna gidiş çabasıyla Silvan Ulu Camii⁽¹³⁾ (1152 - 57), Kızıltepe Ulu Camii⁽¹⁴⁾ (1204), Van Ulu Camii⁽¹⁵⁾ (1389-1400) ve Edirne Üç Şerefeli Camii'nde (1438 - 1447)⁽¹⁶⁾ karşılaşıyoruz. Bu zincir içerisinde Manisa Ulu Camii'nin yeri büyüktür. Yukarıda saydığımız camilerin hepsi de enine dikdörtgen plânlı ve gelişmiş mihrap önü kubbelidir. Kibleye paralel uzanan sahnınlar Şam Emeviye Camii'nden (705 - 715)⁽¹⁷⁾ itibaren İslâm mimarisinde görülür. XI. yy'dan sonra Büyük Selçuklu'lardan gelme, kible duvarına büyük kubbe getirme fikri, Anadolu'da da karşımıza çıkar. Bunun ilk örneği de Silvan Ulu Camii'dir. Silvan Ulu Camii, enine dikdörtgen plânlı, Manisa Ulu Camii gibi kible duvarına paralel uzanan dört sahnınlıdır. Mihrap önü kubbesi sahnınlardan üçünü keser. Plân şeması bakımından Manisa Ulu Camii'ne çok benzer. Yalnız Silvan'da, kubbeli mekânın dışında kalan çok destekli bölümlerin üzerini, enine uzanan beşik tonozlar örter. Manisa'da ise, kare birimler oluşmuştur. Kare birimlerin üzerini kubbe tonozlar örter. Silvan Ulu Camii'nin güney dış cephesinde üç tane payanda vardır. Manisa'da yoktur. Sil-

van'da, kubbenin oturduğu sekizgen kısmı, ayaklara atılan kemerler oluşturur. Güney duvarında ise, kemerler doğrudan doğruya duvara atılmıştır. Manisa'da ise, güney duvarında iki tane sütun vardır. Kemerler bu sütun üzerine atılmıştır. Silvan'la Manisa'yı birbirinden ayıran en büyük özelliklerden birisi de, Manisa Ulu Camii'ndeki şadırvanlı revaklı avlu düzenini Silvan Ulu Camii'nde göremeyişimizdir. Çünkü avlusu harap olmuştur.

Kızıltepe Ulu Camii'nde ise, enine dikdörtgen plânlı, kible duvarına paralel uzanan üç sahnınlı ve mihrap önü kubbelidir. Kubbeli mekânın dışında kalan mekânların üzerini, enine uzanan beşik tonozlar örter. Kubbe enine uzanan sahnınlardan ikisini keser. Silvan ve Manisa'daki gibi üç sahnı kesmez. Manisa Ulu Camii ile Kızıltepe Ulu Camii'nin en büyük benzerliği, enine plânlı oluşu, mihrap önü kubbesi ve avlusu oluşudur. Yalnız Kızıltepe Ulu Camii'nin avlu plânı açıklıkla belli değildir.

Manisa Ulu Camii'nden daha geç bir tarihte inşa edilen, bir Karakoyunlu eseri olan Van Ulu Camii (1389 - 1400) ise, Manisa ile mihrap önü kubbesi bakımından benzerlik oluşturur. Yoksa plan bakımından Manisa'ya pek benzemez. Ayrıca Van Ulu Camii'nin kubbesi mukarnaslı bir kubbedir. Bu bakımdan da Manisa'dan ayrılır.

Paye ve sütunların oluşturduğu kare kısımla, merkezî kubbenin oturduğu sekizgen kısmın köşelerinde oluşan üçgen boşluklar, Silvan ve Kızıltepe'de yarım kubbe biçimli tromplarla, Manisa'da üç parçalı tonozlarla örtülmüştür.

Merkezde büyük kubbenin varlığı ve dört köşede dört üçgen boşluğun kalması usulü, Edirne Üç Şerefeli Camii'nde de görülür.⁽¹⁸⁾ (Plân: 2) Yalnız duvarlardaki duvar payelerinin oluşturduğu kare bölümle, kubbenin oturduğu altıgen bölümün köşelerindeki üçgen boşlukların üzerini küçük kubbe örter.

Manisa Ulu Camii'nde, kubbeli mekânın dışında kalan kare birimlerin üzerini, kenar ortayların

Ankara: O.D.T.Ü. Yay., 1964, s. 48'de caminin yapımını 1375 olarak; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 74; S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara: İlahiyat Fak. Yay., 1965, s. 218 ve *Türk Mimarisi*, Ankara: Bilgi Yay., 1970, s. 161'de 1366 tarihini vermişlerdir.

(11) İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 11

(12) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 221

(13) Aynı Eser, s. 8

(14) Aynı Eser, s. 15

(15) Aynı Eser, s. 188

(16) S. K. Yetkin, *Türk Mimarisi*, s. 181

(17) S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 10

(18) R. M. Riefstahl, a. g. e. s. 7; A. Arel, "Üç Şerefeli Cami ve Osmanlı Mimarisinde Tipolojik Sınıflandırma Sorunu", *Mimarlık*, S. 1973/6/116, s. 17 - 20, bkz., s. 18

eksenlerinin kesişmesinden oluşan kubbemsi tonozlar örter. Bu tonoz tipine Türk Mimarisinde, Anadolu dışında, Eski Merv'in yakınındaki Talhahan Baba Camii'nde⁽¹⁹⁾ (XI. yy. sonu - XII. yy. başı) ve Anadolu'da da Amasya Gök Medrese Camii⁽²⁰⁾ (1266 - 67) ile Tire, Kara Kadi Necmettin Camii Medresesi⁽²¹⁾ (XIV. yy.) hücre tonozlarında rastlarız. Manisa Ulu Camii'nde, yüzyıllar boyunca Türk mimarisinde kullanılan bazı biçimlerin aralıklarla da olsa yeniden kullanılması önemlidir.

Ulu Camii, avlu açısından da önem taşır. Çünkü Anadolu'da ortası şadırvanlı ilk revaklı avlulu camidir. Silvan ve Kızıltepe Ulu Camii'lerinde avlularının varlığı bilinir. Fakat nasıl bir plâna sahip olduğu kesin olarak bilinmez. Son cemaat yeri olmayan cami avlusunun yan kapılarının olması, cami avlularının önemli bir gelişimi sayılır.⁽²²⁾

Avlu düzeni bakımından Manisa Ulu Camii ile Selçuk'taki İsa Bey Camii birbirlerine benzer. Aynı dikey eksen üzerinde yer alan, üst üste gelen pencere-leri, beden duvarlarından taşan ince uzun taç kapıları ve masif görülen avlu dış duvarları arasında kesin bir benzerlik vardır. (Resim: 16) Fakat İsa Bey Camii taç kapısıyla pencere düzeni Manisa Ulu Camii'nden daha gelişmiştir. Manisa Ulu Camii'ndeki yan kapılar duvarların orta ekseninden, İsa Bey Camii'ndeki yan kapılar ise, avlu ile harimin birleştiği köşelerden açılır. Kapıların üzerinden de minareler çıkar. Manisa Ulu Camii'nin avluya giriş kapısı taç kapı gibi düzenlenmiştir. Taç kapının, beden duvarlarından dışarı ve yukarı doğru taşkınlık yapmasını, Anadolu Selçuklu geleneğinin bir devamı olarak görebiliriz. Yalnız Anadolu Selçuklu taç kapılarına nazaran daha ince ve uzundur. Ayrıca giriş, bu çıkıntı içindeki büyük nişe açılır. Âdetta eyvanımsı bir görünüşü vardır. Bu nedenle Anadolu dışındaki örneklere daha çok benzer.

Manisa Ulu Camii'nin taç kapısı, Fâtîmiler zamanındaki Mısır ve Kuzey Afrika'daki gelişmiş bir üslûbun etkisini gösterir.⁽²³⁾ Taç kapı düzeni bakımından Anadolu dışında, Manisa Ulu Camii ile Eski Mısır'da Muhammed bin Ebu Bekir Sıddık Camii⁽²⁴⁾ giriş kapısı ve Şam'daki Baybars Türbesi (1277) taç kapısı⁽²⁵⁾, beden duvarlarından taşan, ince uzun taç kapıları, yarım eyvan içine açılmış dikdörtgen girişleri, mukarnaslı kapı üzerindeki şerit şeklindeki kitabe düzenleri birbirine benzer.

XIV. - XV. yy. Beylik Devri Cami Minarelerinde, bir kaç istisna dışında, çini dekorlu örneklerin azaldığı ve çini dekorun sadeliği göze çarpar. Manisa Ulu Camii'nden başka, minarelerinde sırlı tuğla gördüğümüz Beylik dönemi yapıları, Birgi Ulu Camii (1312-13), Tire Yeşil İmâret (1441-42), Bergama Arap Camii ve Ankara İmâret Camileridir (1440)⁽²⁶⁾

Cami harimlerinde ise, yine Ulu Camii'de karşılaştığımız nervürlü kemer dikkati çeker. Bu süsleme mimari elemanlarla yapılan bir süslemidir. Nervürlü, dişli ve yonca yaprağı gibi değişik şekillerdeki kemerleri Anadolu'da ve Anadolu dışında çok görürüz. Anadolu dışında, Kahire'deki Fatimi'lerden kalma Babu'l-Futuh'un kuzey-doğu kapısındaki niş kemerinde⁽²⁷⁾, yine Kahire Baybars Camii'nin kuzey-batı giriş kemerinde, türbeye giriş kemerinde ve aynı şekilde Ali Badr'al Kurafi Türbesi (1310 - 20) kapı kemerinde rastlanır.⁽²⁸⁾ Anadolu'da ise, aynı nervürlü kemere, Diyarbakır Mesudiye ve Zinciriye Medreselerinin revak kemerlerinde, Kızıltepe Ulu Camii kuzey-batı dilimli tromp kemerinde, Silvan Ulu Camii dış duvarındaki kuzey-batı kör niş süslemelerinde ve Milas Firuz Bey Camii (1394)⁽²⁹⁾ son cemaat kemerinde, bu tür kemerlerin çeşitlemeleri vardır.

DEĞERLENDİRME:

Manisa Ulu Camii, mihrap önü kubbesi ve revaklı avlusuyla çok büyük bir atılım gösterir. Bu mimari atılım ileride Klâsik Osmanlı Mimarisinde görebileceğimiz boyutlara ulaşmıştır. Saruhan-ogulları ve Beylikler Dönemi Mimarisinde en ilgi çekici ve önemli bir cami plânını oluşturmuştur.

Erken İslâm Döneminden beri cami mimarisinde, harimde belli bir mekân belirtme fikri görülür. Bu fikir ya Şam Emeviye (705 - 15)⁽³⁰⁾, Diyarbakır Ulu Camii (1091 - 92)⁽³¹⁾, Ankara

(19) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, I, s. 21, plân 3

(20) Aynı Eser, II, s. 60, plân 64

(21) İ. Aslanoğlu, *Tire'de Camiler ve Uç Mescit*, Ankara: O.D.T.Ü. Mlm. Fak. Yay., 1978, s. 17

(22) S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 218 ve *Türk Mimarisi*, s. 162

(23) M. O. Arık, "Turkish Architecture in Asia Minor in the Period of the Turkish Emirates", *The Art And Architecture of Turkey* (Ed. By. E. Akurgal), Oxford, New York, Toronto, Melbourne, Oxford University Press, 1980, s. (111 - 136) 121

(24) S. M. Muhammed, *Mesâcid Mısır ve Evliyauda El-Sâlihun*, Cüz 2, Kahire, El-Meclisu'l-Âlâ Li's-suun'e-İslâmiyye, C. I, 1971, C. II, 1976, s. 332, R. 7

(25) G. Wiet, *Histoire de la Nation Egyptienne*, C. IV (642 - 1517), Paris: Typographie, Plon, 1977, s. 428

(26) S. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi*, İstanbul: İ. Ed. Fak. Yayınları, 1971, s. 194; G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yay., 1976, s. 49; M. Meinecke, *Fayance Dekorationen Seldschischer Sakralbauten in Kleinasien*, Teil, I. Text und Teil, II, Catalog, Verlag Ernst Wasmuth-Tubingen, 1976, s. 403

(27) G. Wiet, a.g. e., s. 251

(28) K.C.A. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt, II., Ayyubids and Early Bahrite Mamlûk*, Oxford-clerndon press, 1959, plat, 48, 95, 98

(29) O. Aslanapa, *Türk Sanatı* II, s. 227

(30) S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 10, plân, 1

(31) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II., s. 1, plân, 46

Aslanhane (1290)⁽³²⁾ ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii'lerinde (1297)⁽³³⁾ olduğu gibi, mihrap önü (orta) sahin geniş tutularak belirlenmiş, ya da Leşkeri Bazar Ulu Camii (1030 - 1401)⁽³⁴⁾, Urfa Ulu Camii (1191)⁽³⁵⁾ ve Kayseri Ulu Camii'lerinde (1205)⁽³⁶⁾ olduğu gibi, mihrap önüne getirelen kubbe ile belirlenmiştir. Mihrap önünü bir kubbe altında toplama fikri zamanla gelişince, merkezi plâna gidiş görülür. Klâsik Osmanlı Döneminde ise, tüm harimi tek kubbe altında toplama yoluna gidilmiştir.

Manisa Ulu Camii, 10.80 m. çapındaki mihrap önü kubbesiyle, merkezi plâna geçişte önemli bir adım atmıştır. Gerçi bu deneme daha önceleri Anadolu'da ve Anadolu dışında da bir çok yapıda dikkatimizi çeker. Örneğin, Anadolu dışında, mihrap önü kubbesini ilk olarak Kahire Tolunoğlu Camii'nde (879)⁽³⁷⁾, İsfahan Mescid-i Cuma'sında (1091)⁽³⁸⁾ ve en gelişmiş örneklerinden birisini de 15.40 m. çapındaki mihrap önü kubbesiyle bir Memlûkluk eseri olan Kahire Baybars Camii'nde (1266 - 69) görmekteyiz. (Plân: 2)

Anadolu'da ise, merkezi plâna gidiş çabası ilk olarak Artukoğulları döneminde, 13.50 m. çapındaki kubbesiyle Silvan Ulu Camii (1152 - 57) ve biraz küçülmüş haliyle 9.75 m. çapındaki Kızıltepe Ulu Camii'nde (1204) görülür. Manisa Ulu Camii'nden sonra merkezi plâna gidişi, bir Karakoyunlu eseri olan Van Ulu Camii'nde (1389 - 1400) ve en gelişmiş örneğiyle de, altıgen destek üzerine oturan, 24 m. çapındaki kubbesiyle Edirne Üç Şerefeli Camii'nde (1438 - 1447) karşılaşıyoruz. (Plân: 2)

Bu camilerin plânlarından da anlaşılacağı gibi, Anadolu Türk Mimarisinde mihrap önü kubbesiyle merkezi plâna gidiş, ilk olarak enine harimli camilerde denenmiştir. Boyuna harimli camilerde ise, orta sahin genişletilerek belirginleştirilmiştir.

Öte yandan Anadolu'da kubbesi sekizgen destek üzerine oturan, bilinen ilk cami örneği de Manisa Ulu Camii'dir.⁽³⁹⁾ Fakat burada kubbe henüz mekâna hâkim bir nitelik kazanamamıştır. Anadolu'da kubbesi sekizgen destek üzerine oturan camiler çok azdır. Bu sistem Diyarbakır Safa Camii (1453 - 78) ve daha sonra Klâsik Osmanlı Mimarisinde, özellikle Mimar Sinan'ın elinde daha da gelişir. Edirnekapı Mihrimah Camii (1550 - 1557)⁽⁴⁰⁾, Rüstem Paşa (1560)⁽⁴¹⁾ ve Edirne Selimiye Camii'lerini (1569 - 75)⁽⁴²⁾ buna örnek olarak verebiliriz.

Ulu Camii, avlusu açısından da önemlidir. Çünkü XIII. yy. boyunca Selçuklu avlu denemeleri camilerde küçük birer iç avlu veya revaksız avlu görünümündedir. Daha önce avlu denemelerini, özellikle güney-doğu Anadolu'daki bazı camilerde görebiliriz. Diyarbakır Ulu Camii, Mardin Ulu Camii

(1176)⁽⁴³⁾, Harran Ulu, Urfa Ulu, Sivas Ulu (1192)⁽⁴⁵⁾ ve Kızıltepe Ulu (1204)⁽⁴⁶⁾ Camii'lerinde revaksız birer avlu düzeni vardır. Yalnız Urfa ve Sivas Ulu Camii'lerinde revak, kuzey duvarında son cemaat gibi görülür. İç avlu düzeni ise, Harput Ulu Camii (1156-1157)⁽⁴⁷⁾ ve Malatya Ulu Camii'lerinde (1224)⁽⁴⁸⁾ karşımıza çıkar. Manisa Ulu Camii, ortası şadırvanlı, çift revaklı, avlu düzeniyle de cami mimarisinde önemli bir yenilik getirmiştir. Anadolu dışında Tolunoğlu Camii'ndeki (876 - 79)⁽⁴⁹⁾ çift revak sistemi uzak çevre yapısı olma nedeniyle öncü kabul edilemeyeceğinden Anadolu Selçuklularının bir yeniliği kabul edilmelidir. Büyük boyutlu Selçuklu hanlarındaki çift revak sistemi Manisa Ulu Camii ve Adana Ulu Camii'ne (1513 - 41)⁽⁵⁰⁾ yansarak Beylik

(32) Aynı Eser, II., s. 74

(33) Aynı Eser, II., s. 74

(34) Aynı Eser, I., s. 38, plân, 10

(35) A. Gabriel, *Voyages Archeologiques la Turquie Orientale*, Paris, E. De Boccard, 1940, I., Text, II., Planches, s. 282, plân 204; O. Aslanapa, y. a. g. e., II., s. 16, plân 53

(36) O. Aslanapa, y. a. g. e. II., s. 20, plân, 53a.

(37) S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, s. 56, plân 82

(38) O. Aslanapa, y. a. g. e., I., s. 49

(39) S. Ögel, *Türk Mimarisinde Kubbenin Yeri*, (Doç. Tezi), İstanbul, 1967, s. 26 -S. Batur, "Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sisteminin Gelişimi Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları I* (1968) s. (139 - 166) 142'de, sekizgen ayak sistemi Anadolu'da ilk kullanılışını taşıyıcı strüktür sistemi olarak değil de, plân çizgileri olarak türbelerde rastlanır. Türbelerde kullanılışının Selçuklu'lar da sayısız örneği vardır. Cami bünyesi içinde, taşıyıcı sistem olarak ilk kullanılışı ise, Manisa Ulu Camii'nde başlamaktadır.

(40) T. Öz, *İstanbul Camileri*, İstanbul, T. T. Bakanlığı Yay., 1964, s. 60 - 61

(41) Aynı Eser, s. 63 - 64

(42) Aynı Eser, s. 16 - 17

(43) A. Gabriel, *Voyages Archéologiques*, s. 20, plân, 15 Mardin Ulu Camii'nin 15. yy. la tarihler. A. Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul, Gün Mat., 1971, s. 40, plân, 3'de Mardin Ulu Camii'nin 12. yy. la tarihler.

(44) C. Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler Altchristlicher und Islamscher Zeit*, Leipzig, 1911, I. Text, II. Tafel, s. 62, Plân, 73

(45) T. Öz, y. a. g. e., s. 3

(46) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 14, plân, 52

(47) A. Gabriel, *Voyages Archeologiques*, s. 258 - 59, A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi*, İstanbul, Kültür Bak. Yay., 1978, s. 27, plân, 4

(48) M. O. Arık, "Malatya Ulu Camii'nin Asit Plânı ve Tarihi Hakkında" *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. (141 - 148) 144

(49) M. Sözen ve Grubu, y. a. g. e., s. 2

(50) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, s. 241, plân, 113

(51) S. Dllaver, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Avlu Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doç. Tezi), Trabzon, K. T. Ü. İnş. - Mlm. Böl., 1976, s. 205

Döneminde kaybolur gider. Osmanlı camilerinin bazılarında tekrar ortaya çıkarak gelişimini tamamlar.⁽⁵¹⁾ Manisa Ulu Camii'nde avlu, doğu ve batıda çift sıra, kuzeyde tek sıra ravağın çevirdiği bir iç avlu görünümündedir. Avlu (29.90 x 16.90 m.) ile harimin (29.90 x 15.30 m.) yaklaşık olarak eş-büyükliğinde olması ve avlu ile harimin kaynaştırılması Klâsik Osmanlı Döneminde gelişecek olan cami avlularının Batı Anadolu'daki öncüsüdür. İleride Klâsik Osmanlı Çağı Mimarisinde görüleceği gibi, Manisa Ulu Camii'nin avlusunda yan kapıların olması da önemli bir yeniliktir. Bunun tek örneği Anadolu dışında, Kahire Baybars Camii'nde (1266 - 69) görülür. (Plân: 2) Beylik Dönemi Anadolu'sunda ise, üç tarafı revaklı ortası şadırvanlı ilk avlu örneği Manisa Ulu Camii'nde karşımıza çıkar. İkinci bir örnek de Selçuk'taki İsa Bey (1374) Camii'dir. (Bkz. Plân: 2). Fakat İsa Bey Camii'nin üç tarafı tek sıra revakla çevrilidir. Manisa Ulu Camii'ndeki gibi iç avlu görünümünde değildir. Bu yönden Manisa Ulu Camii'nden ayrılır.

Mısır Baybars Camiinden sonra bir kalıp haline gelen cami plânı, Manisa Ulu Camii'nde olumlu bir çözülme geçirmiştir.⁽⁵²⁾

Sonuç olarak kısaca şunu söyleyebiliriz. Manisa Ulu Camii, mihrap önü kubbesiyle önemli bir yenilik getirmesine karşın, kubbeli mekânın dışında kalan bölümler, geleneksel çok ayaklı Cami plân tipinin devamı sayılabilir.

Küllîye plânı olarak da, Beylik Döneminde önemli bir yeri vardır. Beylik Döneminin en gelişmiş Külliye'lerinden birisidir. Ayrıca medresenin cami yanında yer alması da Selçuklu geleneğinin devamıdır.

Manisa Ulu Camii, avlusu açısından da önemlidir. Beylik Döneminde, revaklı, şadırvanlı avlu düzeninin ilk uygulandığı yerdir.

Manisa Ulu Camii, yukarıda kısaca saydığımız özellikleri açısından başarıya ulaşmış önemli ve ünik diyebileceğimiz bir deneme yapısıdır.

BİBLİYOGRAFYA:

- (1) İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanc, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, İstanbul, 1929, s. 74
- (2) T.C. Manisa Vilayeti Hakkında Tabû, Coğrafi, Tarihî, İdarî Malumatı Cami Mecmuadır, 1932, s. 96
- (3) Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, C. IX, İstanbul, 1935, s. 70
- (4) K. Irmak, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 7
- (5) Z. Erinc, "Manisa'nın Muhtelif Devirlerinden Tarihî Kıymete Haiz Olan Eserleri", G.D. Sayı, 3(1937), s. 13 - 14
- (6) İ. Gökçen, "Ulu Camii ve Medresesi", G.D., S. 4(1938), s. 7 - 8
- (7) Ç. Uluçay - İ. Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul, 1939 s. 88
- (8) Ç. Uluçay, *Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, C. I, İstanbul, 1940, s. 34, 142, 168
- (9) R.M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 5
- (10) H. Ersoy, "Ulu Camii", G.D., C. 5, Sayı, 55(1942), s. 16
- (11) İ. Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, C. II, İstanbul, 1950, s. 152
- (12) A. Ogan, "Manisa Abideleri", T.T.O.K.B., S. 143 (1953), s. 11 - 13
- (13) A. Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958, s. 100
- (14) D. Kuban, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü (Rönesansla Mukayese)*, İstanbul, 1958, s. 16, 82
- (15) D. Kuban, *Anadolu Gezilerinden İzlenimler, Bir Batı Anadolu Gezisi*, (Şubat, 1962), İstanbul, 1962, s. 18
- (16) M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", V.D. V, (1962) s. 66
- (17) A. Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara, 1964, s. 48
- (18) T. Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, Ankara, 1964, s. 4
- (19) S. K. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1965, s. 218
- (20) S. Ögel, *Türk Mimarisinde Kubbenin Yeri*, (Doc. Tez), İstanbul, 1967, s. 26
- (21) S. Batur, "Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sisteminin Gelişimi Üzerine", A.S.A., I, (1968), s. 142
- (22) F. Akozan, "Türk Külliye'leri", V.D., VII(1969), s. 303 - 308
- (23) N. Köklü, *Dünkü Manisa*, Ankara, 1970, s. 14 - 15
- (24) G. Öney, "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", S.T.Y., III., (1970) s. 136
- (25) S. K. Yetkin, *Türk Mimarisi*, Ankara, 1970, s. 161
- (26) O. Aslanapa, *Turkish Art Architecture*, London, 1971, s. 181 - 182
- (27) G. Goldwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s. 93
- (28) S. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişimi*, İstanbul, 1971, s. 49
- (29) S. Ögel, *Der Kuppelraum in Der Türkischen Architektur*, İstanbul, 1972, s. 49
- (30) O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, C. II, İstanbul, 1973, s. 220
- (31) A. Arel, "Üç Serefeli Camii ve Osmanlı Mimarisinde Tipolojik Sınıflandırma Sorunu", *Mimarlık*, S., 1973 /6(116), s. 18
- (32) D. Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, (II. Baskı), İstanbul, 1973, s. 135
- (33) *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara, 1973, s. 32
- (34) C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, (II. Baskı) (I. - XVI. Fas. 25. Fas., İstanbul, 1975, s. 2087
- (35) M. Sözen ve Grubu, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 46
- (36) S. Dilâver, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Avlu Gelişimi*, (Basılmamış Doc. Tez), Trabzon, 1967, s. 205
- (37) M. Melneck, *Fayence Dekorationen Seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien*, Teil I, Text und tafei, Teil II, Tatalog, Tübingen, 1976, s. 403

- (38) G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul, 1976, s. 49
 (39) T. Reyhanlı, "Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar", T.K.A., XV/1 - 2(1976), s. 126
 (40) O. Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (14. Yüzyıl), İstanbul, 1977, s. 38, 39, 70
 (41) K. Karadanişman, *Manisa Tarihi Eser ve Kitabeleri*, Ankara, 1977, s. 9

- (42) S. Ögel, "Türk Mimarisinde Kubbeli Mekân Gelişiminin Ana Hatları", *Yapı*, 32(1979), s. 29, 33
 (43) M. O. Arık, "Turkish Architecture in Asia Minor in the Period of the Turkish Emirates", *The Art And Architecture of Turkey* (Ed. E. Akurgal), Oxford New York - Toronto - Melbourne, Oxford, 1980, s.121

ULU CAMİİ (FETHİYE) MEDRESESİ (B)

Fethiye Medresesi adıyla da bilinen Ulu Camii Medresesi, İshak Çelebi Külliyesine dahil bir yapıdır.

İNCELEME TARİHİ : Temmuz 1977, Şubat 1981

YAPININ YERİ VE TANIMI:

Medrese, Ulu Camii külliyesi içinde, camiin batı duvarına bitişiktir. (Bkz. Plân: 1)

TARİHLENDİRİLMESİ:

Medrese, kitabesine göre tarihlendirilir.

Medresenin Kitabesi:

امر بعمارة هذه المدرسة المباركة

Kapının Üstünde:

السلطان الاعظم ناصر الغزاة والمجاهدين اسحاق خان
ابن الياس بن صاروخان خلد الله ملكه في

Sol kısım üzerinde:

شهور سنة ثمانين وسبعمائة

Kitabenin kapı üzerindeki kısmının iki satırlık şu sülüs kitabe vardır:

١- عمل الفقير الى الله الغنى الحاج

٢- امت بن عثمان عفى الله عنها

(İ. H. Uzunçarşılı'dan)

Kapının Batı Tarafı:

Emere bi'imâreti hazihi'l-Medreseti'l-mübâreketi.

Kapının Üstünde:

Es-Sultanü'l-'a'zam nâsirü'l-guzâti ve'l-mücahidîn
İshak Han ibni İlyas ibni Saruhan Hallede'llahu
mülkehu fi

Sol Kısım Üzerinde: (Metinde yazıyor)

Şühuri seneti semanîne ve seb'a miye

Kapı Üzerindeki Kısımın Altında:

'A.nele'l-fakiri ila'llah'il-ganiyyi el-Hâcc
Emet bin 'Osmân'afâ'llahü 'anhüma.(53)

Kitabe metnine göre, medrese H.789 / M.1378 tarihinde Saruhanoglu M. İshak Çelebi tarafından, Mimar Emet bin Osman'a yaptırılmıştır.

GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR:

Camiin geçirmiş olduğu her onarım sırasında, medresenin de onarılmış olması gerekir. En son onarımını 1960'larda geçirmiştir.

BUGÜNKÜ DURUMU: Medrese kullanılmamaktadır.

PLÂN VE KESİTİ:

Medrese açık avlulu, iki katlı ve tek eyvanlıdır. İkinci kat medresenin yalnız kuzey ve batı kolunu çevirir.

Alt kat, kareye yakın dikdörtgen plânlı, revaksız bir avlu etrafına sıralanan hücrelerden oluşmuştur. Avlunun doğusunda hücre yoktur. Onun yerine İshak Çelebi'nin türbesi yer almıştır. (Bkz. plân: 1) Medrese asimetrik bir plân gösterir. Güneyde, giriş ekseninde ana eyvan ve ana eyvanın iki yanında, doğu taraftaki daha büyük olmak üzere birer oda bulunur. Ana eyvan, sivri kemer alınlıklı ve dikdörtgen plânlıdır. (12) Üzeri sivri beşik tonozla örtülüdür. Güney duvarının ortasında yarım yuvarlak gövdeli bir mihrap nişi vardır. Ana eyvanın doğusundaki büyük oda (13), kare plânlı üzeri güney - kuzey uzantısında beşik tonozla örtülüdür. Oda zeminin altında, cami, medrese ve Çukur Hamam'a ait olan su tesisatının bulunduğu söylenmektedir. Kışık dersane olarak kullanılan bu odanın yüksekliği eyvan yüksekliği kadardır. Eyvanın batısındaki küçük oda (11) ise, iki katlıdır. Her iki katın da üzerini beşik tonoz örter. Birinci katın güney - batı dış köşesi pahlanmıştır. Dikdörtgen plânlıdır. Sonradan bu oda, iki bölümlü tuvalet olarak değiştirilmiştir. İkinci (üst) kat ise, müderris odasıdır. Medresenin batı kolunda, doğu - batı yönünde uzanan yanyana üç hücre sıralanır (8 - 9 - 10). Hücreler dikdörtgen plânlı, üzeri aynı yönde sivri beşik tonozla örtülüdür. (Resim: 17) Hücre içlerinde bi-

(52) A. Arel (Doğay), 14. Yüzyıl Anadolu Türkmen Beylikleri Mimarisi, (Yay. Dr. Tezil), İstanbul, Ed. Fak., 1967, s. 313

(53) İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 76; Ç. Uluçay-İ. Gökcen, a. g. e., s. 91; H. Ersoy, "Ulu Camii, Ulu Camii Medresesi", *Gediz*, C. 5; Sayı, 57 (1942), s. (11 - 13) 11

rer ocak nişi yer alır. Hücrelere sivri kemerli, bir insan boyu yüksekliğindeki kapılarla girilir.

Medresenin kuzey kolu üzerinde altı (6) hücre vardır. (1 - 6) (Resim: 18) Hücreler ana eyvanla aynı eksen üzerindeki giriş eyvanının iki yanında bulunurlar. Doğu ve batıdaki hücreler, bir büyük bir küçük dikdörtgen plânlı ve üzeri uzantıları doğrultusunda beşik tonoz örtülüdür.

Yapının üst katına, giriş eyvanının batı köşesindeki (7) ve doğusundaki (3) taş merdivenlerle çıkılır. Kuzey -batı köşe, bir sütun üzerine oturan iki sivri kemerle avluya açılır. Bunun nedeni, merdivene ve hücreler önündeki koridora ışık sağlamak içindir. Medresenin üst katı L plânlıdır. L'nin kolları batı ve kuzey yönüne doğru uzanır. Kuzey yönündeki hücreler L'nin kısa kolunu, batıdaki hücreler ise uzun kolunu oluşturur. Kuzey kolunda altı, batı kolunda dört hücre bulunur. Hücreler, ince - uzun, dikdörtgen koridora açılırlar. Batı kolunun en sonunda, güneydeki hücre müderris odası olduğundan hepsinden daha büyüktür. Batı kolu, alt kat plânının bir tekrarıdır.

Medresenin üst kat hücreleri, alt kat hücrelerinden daha küçüktür. Bunun nedeni, üst kat hücrelerinin önünde bir koridorun yer almasıdır. Koridor hücrelerle batı dış duvar arasındadır. Üst kat hücreleri, dikdörtgen plânlı ve çapraz tonoz örtülüdür. Hücrelerde birer niş ile avluya bakan birer pencere vardır. Dikdörtgen biçimindeki pencereler sivri kemerlidir.

Medreseye iki kapıyla girilir. Birinci kapı, kuzey duvarının ortasındadır; ikinci kapı ise kuzeydoğu köşesindedir. Kuzeydeki taç kapı, eyvan biçiminde düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşedeki kapı da eyvan biçimindedir, cami avlusu ile medreseyi birbirine bağlamaktadır. Üzeri çapraz tonozla örtülüdür.

Dış Görünüşü:

Medrese açık avlulu, kareye yakın döküörtgen plânlıdır. Yapının kuzey duvarı dışındaki duvarlar sağdır. Medresenin güneyinde bulunan kaya külesine göre güney duvar şekil almıştır. Ana eyvan dışı doğru taşmıştır. Güney-batı köşe, kaya külesi nedeniyle pahlanmış gibidir. Batı duvar tamamıyla sağdır. Kuzey duvar ise, ana giriş ve portalin iki yanında yer alan, sivri kemerli nişler içerisindeki çeşmelerle hareketlendirilmiştir. Taç kapı, camiin portaline çok benzer. Beden duvarlarından hafifçe dışa taşmış, ince-uzun, sivri kemerli bir niş şeklindedir. Bu niş içine dikdörtgen bir çatal kapı açılmıştır. Kapı üzerinde, ikinci kat hücrelerini aydınlatan bir pencere bulunur. (Resim: 19)

MALZEME VE DUVAR TEKNİĞİ:

Yapıda kesme taş, moloz taş, tuğla ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Kesme taş, duvar köşelerinde, eyvan kemerinde ve taç kapıda; moloz taş yapının tüm duvarlarında; tuğla, kemer ve örtü sisteminde; devşirme malzeme ise, sütun ve sütun başlıklarında kullanılmıştır.

SÜSLEME:

Medresenin iç ve dışında süsleme yoktur. Yalnız saçaklarda yer alan iki sıra kirpi dişlerle, kuzey - doğu giriş kapısının medrese avlusuna bakan köşesindeki, devşirme, burma gövdeli iki sütun dikkati çeker. (Resim: 20)

YAPININ GETİRDİĞİ PROBLEMLER:

Medresenin doğu kanadını oluşturan türbenin sonradan mı, yoksa medrese yapılırken mi plânlandığı önemlidir. Sanırım sonradan medresenin doğu kanadı türbeye dönüştürülmüştür. Bunu da türbenin pencere düzeninden anlarız. Türbenin pencereleri ile batı kolundaki hücrelerin kapıları yaklaşık aynı eksen üzerindedir.

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME:

Manisa İshak Çelebi (Ulu Camii) Medresesi de, Anadolu Selçuklu medreseleri tipolojisinden aynı Kayseri Hacı Kılıç Medresesinde (1275)⁽⁵⁴⁾ olduğu gibi, bir camie bağımlı medreseler gurubuna girer. Her iki medrese de, camiin batı duvarına bitişik olarak yapılmışlardır. Hacı Kılıç Medresesi, revaklı, açık avlulu ve tek eyvanlıdır. Medrese hücreleri yapının batı tarafında sıralanır. Ulu Camii medresesinden, revaklı avlulu, tek katlı ve doğu tarafının üç kemer açıklığıyla camie bağlanması bakımından ayrılır.

İshak Çelebi Medresesi Anadolu Selçuklu Medresesi geleneğini sürdürür. Hem de bu gelenekten ayrılan noktaları vardır. Ulu Camii Medresesi'nin bir camie bağımlı olarak yapılması, ana eyvan ve hücrelerin sivri beşik tonozla örtülü ve iki katlı olması, Anadolu Selçuklu geleneğinin devam ettiğini gösterir. Anadolu Selçuklu geleneğinden, revaksız avlu düzeniyle, asimetrik plânıyla ve ana eyvanıyla dıştan belirmesiyle ayrılır. Bu özellikler de, yani revaksız avlulu, asimetrik plânlı ve ana eyvanın dıştan belirmesi, bize Beylikler Dönemi Medreseleri geleneğini yansıtır. Aynı gelenek Peçin Ahmet Gazi Medresesi (1375)⁽⁵⁵⁾ ve Kastamonu İsmail Bey Medresesi'nde de (1475)⁽⁵⁶⁾

(54) A. Kuran, Anadolu Medreseleri, C. I, Ankara, T.T.K. Yay. 1969, s. 75 - 76

(55) A. Arel, "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", Anadolu Sanatı Araştırmaları I (1968), s. (69 - 100) 76

(56) O. Aslanapa, Türk Sanatı, II, s.217

karşımıza çıkar. Ayrıca Riefstahl'a⁽⁵⁷⁾ göre, asimetrik bir plâna sahip olan Ulu Camii Medresesi, plân bakımından Suriye Medreselerinin bir özelliğini gösterir.

Ana eyvanın beden duvarlarından dışarı doğru çıkarak belirginleşmesi, Beylikler Dönemi Medreselerinde görülür. Ana eyvanın iki yanında dersane odaları mevcuttur. Oysa 15. yy.dan itibaren, özellikle Erken Osmanlı Dönemi Medreselerinde, ana eyvan (dershane odası) -, beden duvarlarından dışarı doğru çıkıntı yaptığı gibi, iki yanındaki dersane odaları giderek ortadan kalkmaya başlar.

İshak Çelebi Medresesi, Beylik Dönemi medreselerinin ilk örneklerinden birisi ve Manisa'da yapılan ilk ve büyük medrese olması bakımından önemlidir. H.977 / M.1569 - 70 tarihinden önce otuzlu, H.980 / M.1572 - 73 tarihinde kırklı ve H.1006 / M.1597 - 98 tarihinde, sahnın itibariyle ellili bir medresedir.⁽⁵⁸⁾

(57) R. M. Riefstahl, a. g. e., s. 13

(58) C. Baltacı, XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976, s. 410

İSHAK ÇELEBİ TÜRBESİ (C)

İNCELEME TARİHİ: Temmuz 1977, Şubat 1981

YAPININ YERİ VE TANIMI:

Türbe, İshak Çelebi (Ulu Camii) yapı topluluğu içinde, medresenin doğu kolu üzerindedir.

TARİHLENDİRİLMESİ:

Yapının kitabesi yoktur. Yalnız giriş kapısı üzerinde "Selamünaleyküm tıptüm fedhulühâ halîdine" Ayet-i Kerimesi yazılıdır.⁽⁵⁹⁾ Türbe, medresenin bir odası iken H.790 / M. 1388'de M. İshak Çelebi'nin ölümü üzerine bu odanın türbeye dönüştürülmesi kuvvetle muhtemeldir. Buna göre türbe, medresenin yapım tarihi olan H. 780 / M.1378 tarihinde yapılmıştır.

GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR:

Medresenin onarım gördüğü her tarihte türbe de onarılmıştır.

BUGÜNKÜ DURUMU: Türbe ziyarete açıktır.

PLÂN VE KESİTİ:

Türbe, dikdörtgen plânlıdır. Üst örtüsü bir askı kemerle ikiye bölünmüştür. Böylece ortaya çıkan birinci kısım kare plânlı ve üzeri kubbeyle örtülü-

BİBLİYOGRAFYA:

- (1) İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat, İstanbul, 1929, s. 76
- (2) Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, C. IX, İstanbul, 1935, s. 70
- (3) İ. Gökçen, "Ulu Camii ve Medresesi", G.D., S. 4 (1938), s. 7 - 8
- (4) Ç. Uluçay - İ. Gökçen, Manisa Tarihi, İstanbul, 1939 s. 91
- (5) Ç. Uluçay, Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, C. I, İstanbul, 1940, s. 142
- (6) R. M. Riefstahl, Cenubi Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1941, s. 13
- (7) H. Ersoy, "Ulu Camii, Ulu Camii Medresesi", G.D., S. 57(1942), s. 13
- (8) N. Köklü, Dünkü Manisa, Ankara, 1970, s. 14 - 15
- (9) M. Sözen, Anadolu Medreseleri, C. I, İstanbul, 1970, s. 185
- (10) O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, İstanbul, 1973, s. 220
- (11) M. Sözen ve Grubu, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, s. 46
- (12) C. Baltacı, XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, s. 410

dür. Kubbeye pendentifle geçilir. İkinci bölüm, enine dikdörtgen plânlı, üzeri sivri beşik tonozla örtülüdür. Kare bölüm zemini, dikdörtgen bölüm zemininden 75-80 cm. kadar yüksektir. Kare bölüm içinde dört tane mezar vardır. Bu mezarlar, güney - kuzey doğrultusunda sıralanmıştır. En güneydeki en büyüğüdür. Büyük olan İshak Çelebi'ye, diğerleri de karısı ve çocuklarına aittir.⁽⁶⁰⁾ Mezarlarda kitabe yoktur.

İç mekanı, doğu ve batı duvarına açılmış sivri kemerli alt pencerelerle, bu pencerelerin üst orta ekseninde yer alan, birer üst pencere aydınlatır. Doğudaki alt pencerelerden birisi cami harimine, diğeri avlusuna açılır. Üst pencereler dikdörtgen şeklindedir.

Türbeye, sivri kemerli bir niş içerisine açılan dikdörtgen bir kapıdan girilir. Kapı önünden üç basamaklı bir merdiven yer alır. Girişin iki yanında devşirme dörtlü sütun demeti vardır. (Resim: 21)

Dış Görünüşü:

Yapı, enine dikdörtgen plânlı, tek kubbeli bir yapıdır. Kubbe sekizgen bir kasnakla çevrilidir. Batı duvarı, sivri kemerli iki pencere parçalar. Dıştan türbe olduğu hiç belli olmaz.

(59) H. Ersoy, "Ulu Camii: Ulu Camii Medresesi", Gediz, Sayı, 57 (1942), s. (11 - 13) 12

(60) Ç. Uluçay - İ. Gökçen, a. g. e., s. 91

Süsleme:

Türbe içinde süsleme olarak, yalnız kubbe içinde ve kapı girişinin üzerindeki beşik tonoz içinde, parça halinde kalmış, kalem işi süsler vardır. Bu süslemeler, papatyaya benzer çiçek, dal ve kornet motifleridir. Yapı dışında ise, giriş kapısının sağ ve solunda yer alan ince uzun dürtlü sütun demetleri bulunur. Bu sütun demetlerinin gövdesi düğümlüdür.

MALZEME: Türbenin duvarları moloz taştan (yalnız batı duvarı kesme taştan), kubbe, tonoz ve kemerler tuğladan yapılmıştır.

Yapının Getirdiği Problemler:

İshak Çelebi Medresesi'nin batı kolunu işgal eden yapıda problem olarak karşımıza, türbenin nasıl oluşturulduğu ortaya çıkar. Batı kolu tümüyle yeniden mi düzenlendiği, yoksa bir bölümünün değişime mi uğradığı kesin olarak belli değildir. Fakat kanımızca, medresenin batı kolu iki bölümlü bir hücre iken, aradaki duvar kaldırılarak büyük bir türbe odası haline getirilmiş olmalıdır. Çünkü hücre ölçüleri de bu fikrimizi destekliyor.

Karşılaştırma ve Değerlendirme:

Türbe, belli bir plân şeması düşünülerek yapılmamıştır. Bu nedenle dış görünüşü ve plân şeması bakımından serbest türbelerle karşılaştırmak yerinde olmaz.

İshak Çelebi Türbesinde olduğu gibi, medresenin bir bölümünü işgal eden türbe örneğiyle, Akşehir Taş Medrese (1250)⁽⁶¹⁾ ve Konya Sahip Ata Hanıkâhı'nda (1279)⁽⁶²⁾ karşılaşıyoruz. Taş medresede türbe, kuzey eyvanın batısındaki hücreyi işgal eder. Bu hücre kare plânlı üzeri kubbeyle örtülüdür. Sahip Ata Hanıkâhı'ndaki türbe ise, kuzey eyvanın arkasında yer alır. Kare plânlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür. Türbenin önünde üzeri çapraz tonoz örtülü, enine dikdörtgen plânlı bir hazırlık mekânı bulunur.

Anadolu Selçuklu Türbelerinin büyük bir bölümünde gördüğümüz esas mezar odası (Mumyalık - Kripta) İshak Çelebi Türbesi'nde yoktur. Bu özellikte (Esas mezar odasının bulunmaması) Beylikler Döneminde başlayıp Osmanlılar Döneminde devam edip gider.

(61) A. Kuran, Medreseler, s. 80 - 81, Şekil, 42

(62) Aynı Eser, s. 62 - 63, Şekil, 30

BİBLİYOGRAFYA:

(1) İ. Gökçen, "Ulu Camii ve Medresesi", Gediz, Sayı 4 (1938), s. 8

(2) Ç. Uluçay - İ. Gökçen, Manisa Tarihi, İstanbul, 1939 s. 91

(3) R. M. Riefstahl, Cenubî Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1941, s. 13

(4) H. Ersoy, "Ulu Camii; Ulu Camii Medresesi", Gediz, Sayı 57(1942), s. 13

(5) M. Sözen, Anadolu Medreseleri, C. I, İstanbul, 1970, s. 185

İSHAK ÇELEBİ (ÇUKUR) HAMAMI

Bu hamam İshak Çelebi külliyesinin tek sivil yapısıdır.

İNCELEME TARİHİ: Temmuz 1977, Şubat 1981

YAPININ YERİ VE TANIMI:

İshak Çelebi külliyesi içerisinde yer alan çukur hamam, Camiin kuzey - doğusunda, ona 100 m. kadar uzaklıktadır.

TARİHLENDİRİLMESİ:

Hamamın kitabesi yoktur. İshak Çelebi külliyesindeki cami, 1366 ve medrese 1378 tarihinde yaptırıldığına göre, bu külliye dahil olan hamamın da XIV. yy.ın son çeyreğinde, İshak Çelebi tarafından yaptırılmış olması gerekir.⁽⁶³⁾ Hamam sonradan Kasım Paşa vakfına geçmiştir.⁽⁶⁴⁾

GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR:

Hamam, H.1075 / M.1664 - 65, H.1081 / M.1670 ve H.1214 / M.1799 - 1800 tarihlerinde onarım görmüştür.⁽⁶⁵⁾

BUGÜNKÜ DURUMU:

Hamamın bazı yerleri yer yer yıkılmış, içerisi çöp deposu olmuştur. Buna rağmen restore edilebilecek durumdadır.

PLÂN VE KESİTİ:

Hamamın sıcaklığı, S. Eyice'nin⁽⁶⁶⁾ hamam tipolojisinden "Haçvarî Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli (A)" plân tipine girer. Dört eyvan şemalı sıcaklığın köşeleri pahlı olarak halvet hücreleri açılmıştır. Halvet hücreleri kare plânlı, üzeri kubbeyle örtülüdür. Güney - doğu halvet hücrelerinin dışındaki hücrelerin kubbesine üçgenlerle, güney - doğu

(63) Ç. Uluçay, Saruhanogulları, I., s. 130 ve 634'de kaybolan İshak Çelebi Vakfıyesi H.866 / M.1461-62 de Fatih Sultan Mehmet tarafından yeniden düzenlenmiştir. Bu vakfiye de hamamın adı geçer.

(64) İ. Gökçen, Vakıflar ve Hayırlar, I., s. 203

(65) Ç. Uluçay, y. a. g. e., I., s. 130, 145, 148, 189; İ. Gökçen, Vakıflar ve Hayırlar, II., s. 152

(66) S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, C. XI., Sayı. 15(1960), s. (99 - 120)108, 120a

hücrenin kubbesine ise, İstridye kabuğu şeklindeki tromplarla geçilir.

Eyvanlar, kareye yakın dikdörtgen şeklindedir. Üzerlerini sivri beşik tonozlar örter. Kuzey - batı halveti, ortasından ikiye bölünerek, 70 - 80 cm. yüksekliğinde bir havuz oluşturulmuştur.

Sıcaklığın orta kısmını, büyük bir kubbe örter. Kubbe, eyvanların kemerleri üzerine oturur. Kubbe üzerinde 21 tane fil gözü aydınlık açıklığı bulunur. Zeminde, bugün örtülü olmasına rağmen, sıcaklığın ortasında sekizgen bir göbek taşının bulunduğu, toprak yığınının belli olmaktadır. Sıcaklığın güney eyvanının arkasında, enine dikdörtgen plânlı, üzeri beşik tonoz örtülü bir su haznesi vardır. (Plân: 3) Kuzey eyvanının arkasında ise, külhan bacası yer alır.

Ilıklık, sıcaklığın batı tarafındadır. Kare plânlı, üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye köşelerde yer alan Türk Üçgenleriyle geçilir. Ilıklığın üç tarafını 70 - 80 cm. kadar yükseklikte bir set çevreler. Ilıklığın doğu duvarındaki sivri kemerli bir kapıdan sıcaklığa girilir. Kapının hemen yanında, kare plânlı temizlik hücresi (traşlık) yer alır. Bu hücrenin üzeri de kubbeye örtülüdür. Kubbeye üçgenlerle geçilir. Temizlik odasının batı yanında, temizlik odası kadar büyüklükte, üzeri sivri beşik tonoz örtülü bir oda daha vardır. Bu oda ılık ile soyunmalık arasında yer alır. Ilıklık ve soyunmalığa açılan yuvarlak kemerli kapılar iki bölüm arasında bağlantıyı sağlar.

Sıcaklığın güney - batı köşesinde soğukluk bulunur. Soğukluk sıcaklık aynı eksen üzerinde değildir. Soğukluk kare plânlı ve üzeri kubbeye örtülüdür. Kubbeye sivri tromplarla geçilir. Ortasında fıskiye havuzu bulunan soyunma mekanının etrafını, bir basamaklı merdivenle çıkılan geniş bir set çevirir. Soyunma odası, batıdaki sivri kemerli bir kapıyla dışarı açılır. Girişin kuzey tarafı hariç, doğu ve güney duvarında altışar, batı tarafında iki tane olmak üzere toplam 14 tane niş yer alır. Bu nişlerin soyunma yerleri olarak kullanılmış olması mümkündür.

DIŞ GÖRÜNÜŞÜ:

Hamamın irili ufaklı, 3 büyük, 5 küçük kubbeli bir görünümü vardır. Doğu tarafı bir kapıya yaslanmıştır. Batı cephesi ise, kuzeyden güneye doğru kademeli bir şekilde küçülür. Kuzey cephesi iki kademelidir. Yalnız basamak köşesi pahlanmıştır. Güney cephesi ise iki kademedir. Soyunmalık duvarı güneye doğru 4-5 m. kadar taşmıştır. Yapı eğimli bir araziye kurulduğu için soyunmalık kubbesi, diğer kubbelerden daha yukarıda kalmıştır. (Resim: 22)

MALZEME VE DUVAR TEKNİĞİ:

Yapının duvarları moloz taş ve tuğla karışımından yapılmıştır. Duvar köşelerinde yer yer kesme taşlara da rastlanır. Kubbe ve kemerler tuğladandır.

SÜSLEME:

Yapının iç ve dışında süsleme yoktur.

YAPININ GETİRDİĞİ PROBLEMLER:

Hamamda her hangi bir problemle karşılaşmayız.

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME:

Türk Mimarisinin Cami, Medrese ve Kervansaray gibi, bir çok yapı türünde görebildiğimiz dört eyvan şemasıyla, hamamlarda da karşılaşırız. Çukur Hamam da bu plân türünün tipik örneklerindendir. Aynı plân türüyle Beyşehir'deki Eşrefoğlu (Cami 1297 tarihli) (67), Balat'taki (Millet) 1 numaralı (XIV. yy.) (68) ve İstanbul'daki Gedik Ahmet Paşa (1475) (69) Hamamı'nda karşılaşırız. Balat'taki 1 numaralı Hamam da Çukur Hamam gibi, sıcaklık, ılık ve soğukluk aynı eksen üzerinde değildir. Fakat Eşrefoğlu ve Gedik Ahmet Paşa Hamamları'nda sıcaklık, ılık ve soğukluk aynı eksen üzerindedir.

A. Arel (70), Peçin Şehri'ndeki hamamları plân bakımından Saruhanogulları Devri hamamlarına benzetir.

Çukur Hamam, soğukluk, ılık ve sıcaklık düzeniyle gelişmiş bir hamam plânı göstermesi bakımından önemlidir.

(67) Y. Önge, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", Vakıflar Dergisi, VII (1968), s. 139 - 144, plân, 1

(68) A. Durukan, Balat'taki Türk Devri Yapıları (Basılmamış Dr. Tezi), Ankara, 1982, s. 95, 338

(69) K. Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul, İ. T. O. Mîm. Fak. Yay., 1949, s. 65 - 67

(70) A. Arel, Peçin Şehri, s. 87

RESİM: 1
Külliye'nin genel görünüşü

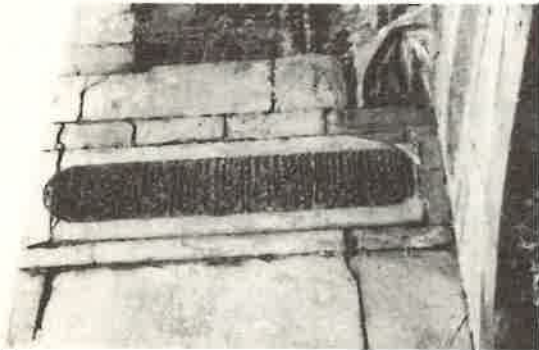
RESİM: 2
Külliye'deki Yapı Topluluklarının genel görünüşü

RESİM: 3
Sağ hücrenin üzerindeki kitâbe

RESİM: 4
Asıl kapı üzerindeki kitâbe

RESİM: 5
Sol hücrenin üzerindeki kitâbe

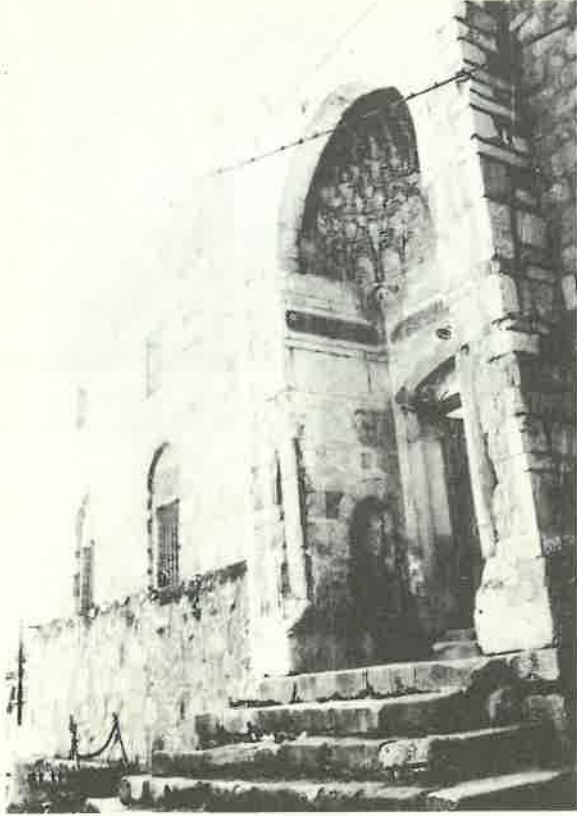
RESİM: 6
Camiin mihrap önü kubbesi ve kemerleri

RESİM: 7
Camiin içinde duvara yapışık olan merdiven ve yarım sütun parçası

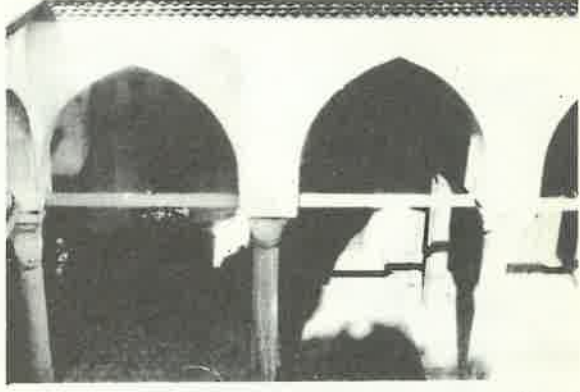
RESİM: 8
Harimin avlu'ya açılan kapıları

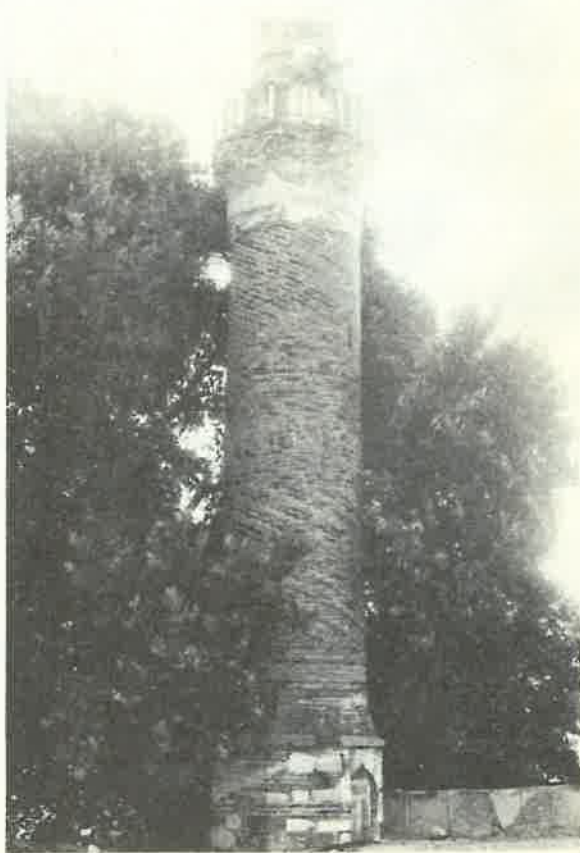
RESİM: 10
Camiin kuzey cephesi ve taç kapısı

RESİM: 11
Kuzey taç kapı

RESİM: 9
Avludan genel görünüş

RESİM: 12
Camiin minaresi

RESİM: 15
Kapının sol üst kısmındaki taş motifler

RESİM: 17
Medresenin batı kolundaki hücreleri

RESİM: 14
Ahşap minberin motiflerinden ayrıntı

RESİM: 13
Ulu Cami'nin minberi

RESİM: 16
Selçuk İsa Bey Camii

RESİM: 18
Medresenin kuzey ve doğu kolundaki hücreleri

RESİM: 19
Medrese kapısı

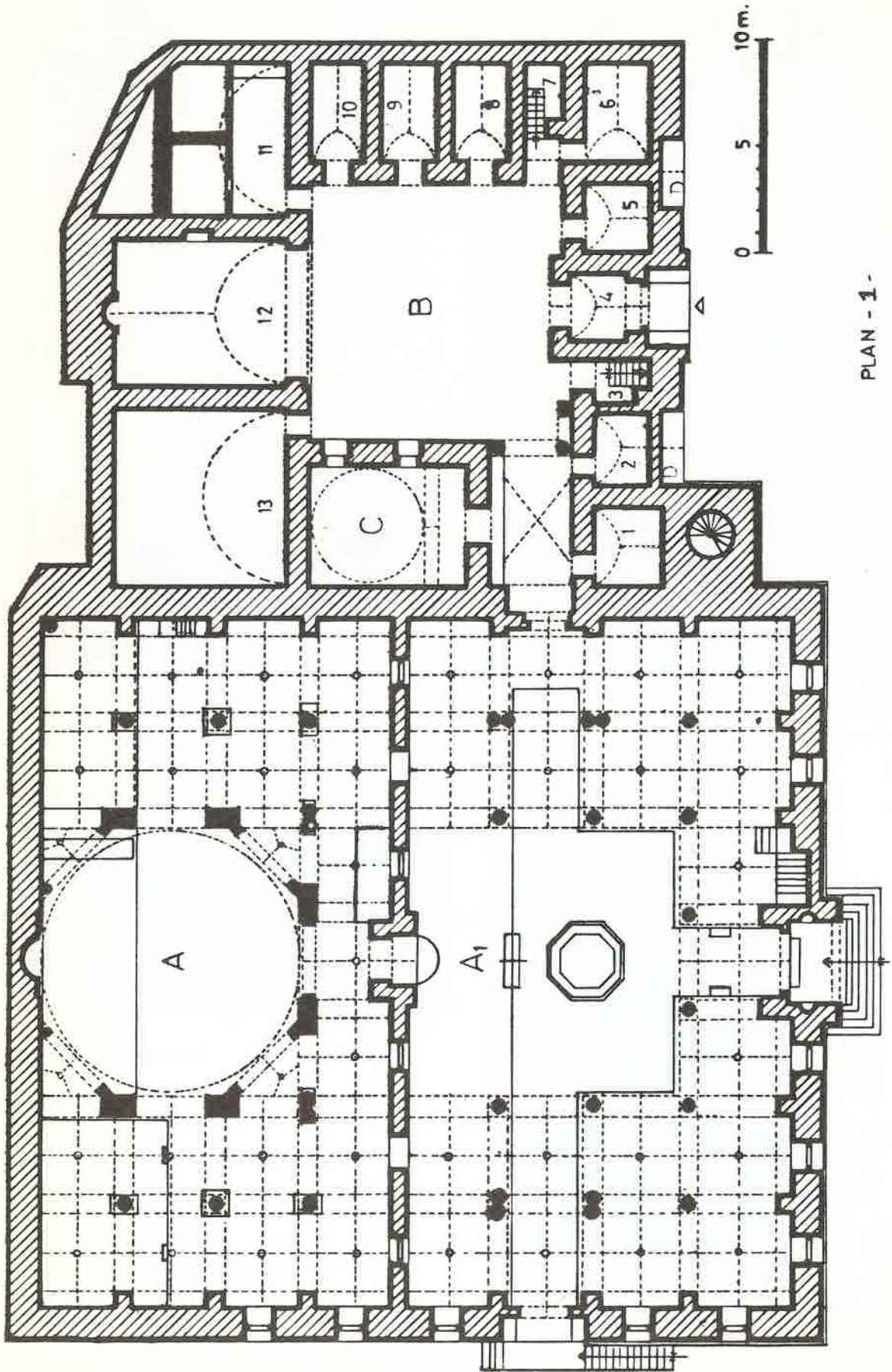
RESİM: 20
Medresenin tuzey-doğu köşesindeki iki sütun

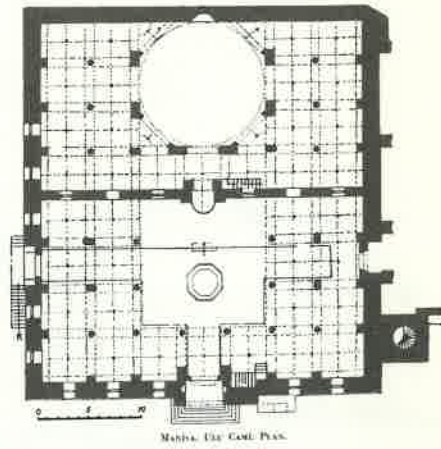
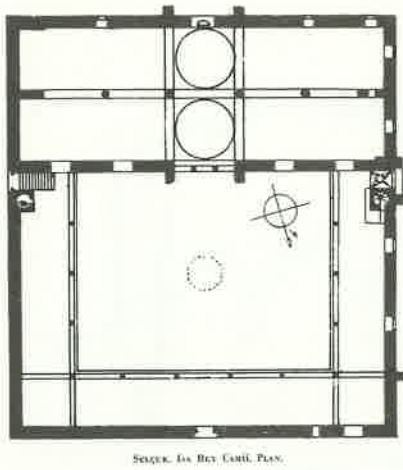
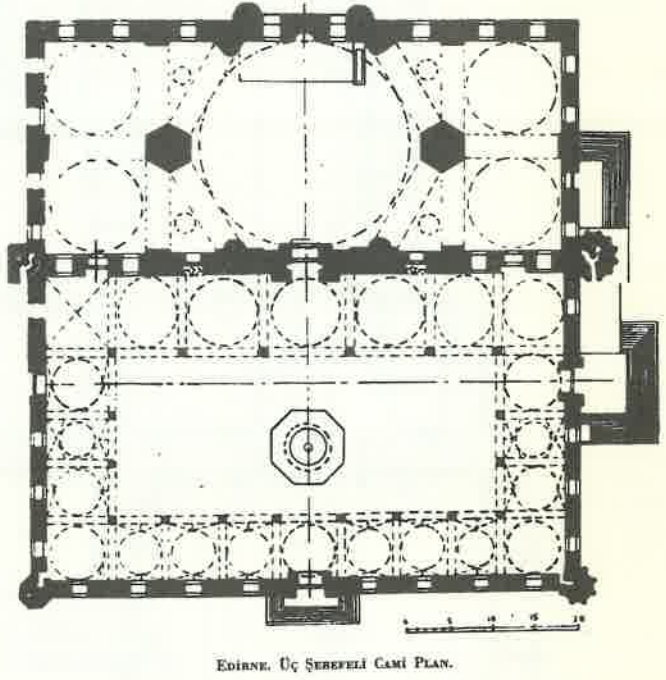
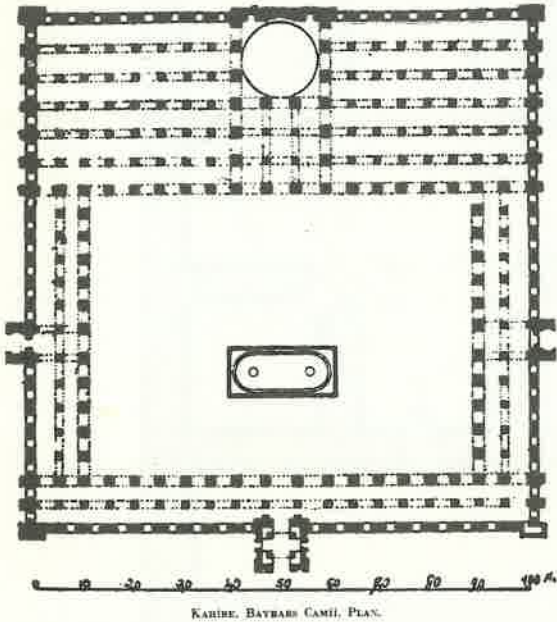

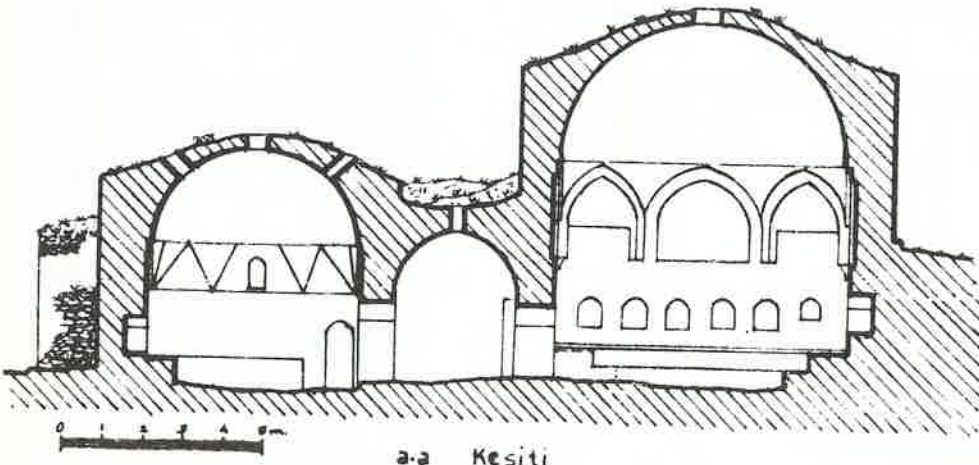
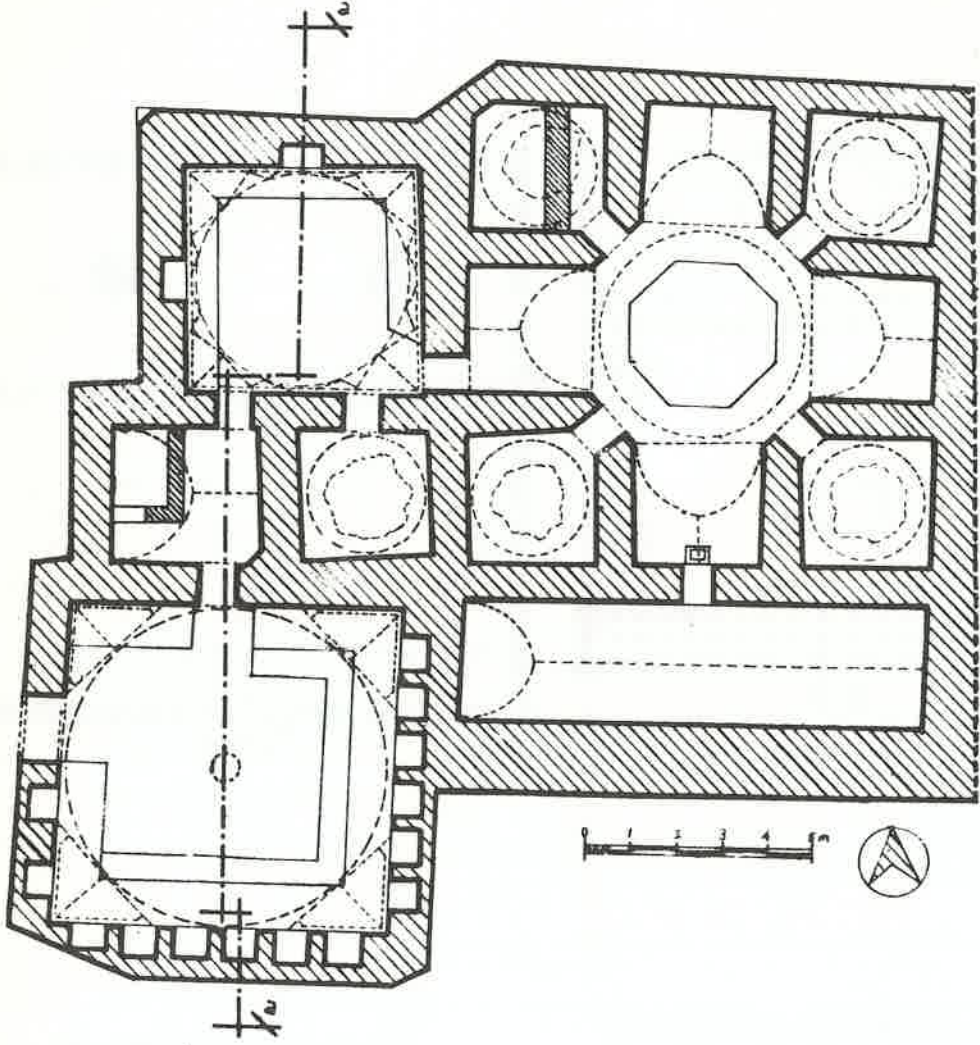
RESİM: 21
Türbenin giriş kapısı ve devşirme dörtlü sütunlar

RESİM: 22
Hamamın dıştan görünüşü

MANISA ÇUKUR (İSHAK ÇELEBİ) HAMAMI
(VAY. GNL. MÜD. ARŞ.'DEN)